

Vertekend verleden

voor Johanna

VERTEKEND VERLEDEN

*Geschiedenis herschrijven in vroegmodern
Mechelen (1500-1650)*

BRAM CAERS

Hilversum
Verloren
2020

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door projectgeld van het FWO Vlaanderen.

Afbeeldingen op het omslag: stadszicht van Mechelen, getrouwe kopie van de weergave van Frans Hogenberg, door Joannes Janssonius. Regionale Beeldbank Mechelen, SME 001002156 en opening van handschrift Mechelen, Stadsarchief, EE VI 1. Mechelse A-kroniek in de hand van en met continuatie door Jan van Hanswijck, met notities van Gerardus Bernaerts.

© 2020 Bram Caers
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 978 90 8704 571 5

Dit is de handelseditie van een proefschrift verdedigd aan de Universiteit Antwerpen.

Omslagontwerp & typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Printforce, Culemborg

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

INHOUD

Woord vooraf	7
Infofiche: kroniekhandschriften en hun bewerkers	8
Wijze van uitgeven	9
1 De casus	11
1.1 Historische context	11
1.2 Twee Mechelse stadskronieken	15
1.3 Stedelijke historiografie in de Nederlanden?	17
1.4 Het onderzoek	22
2 Omstreeks 1500: de Mechelse A-kroniek	27
2.1 Inleiding	27
2.2 Auteur(s)	31
2.3 Bronnen	39
2.3.1 Heiligenlevens	41
2.3.2 Kronieken	51
2.3.3 Archivalia en getuigenissen	60
2.4 Datering en historiografische context	62
3 De zestiende eeuw	69
3.1 Gelaagde tekstvorming: handschrift Mechelen, Stadsarchief, EE VI 1	69
3.1.1 Continuator of auteur?	69
3.1.2 De continuator	75
3.1.3 Handschrift EE VI 1 omstreeks 1560	88
3.2 De tweede bewerking slaag: Gerardus Bernaerts	88
3.2.1 Gerardus Bernaerts presbyter	91
3.2.2 Bernaerts als bewerker	97
3.2.3 Bernaerts als ‘continuator’?	101
3.2.4 Bernaerts als bibliograaf	104
3.3 Een burgemeester aan de pen: handschrift Den Haag 71 G 30	112
3.3.1 Het register vanden edelen boghe van St Joris gulde	116
3.3.2 De Haagse bewerking	120
3.3.3 Jan van Wachtendock, burgemeester en <i>overhoofdman</i>	127
3.3.4 De omstandige toevoegingen – sporen van de bewerker?	131

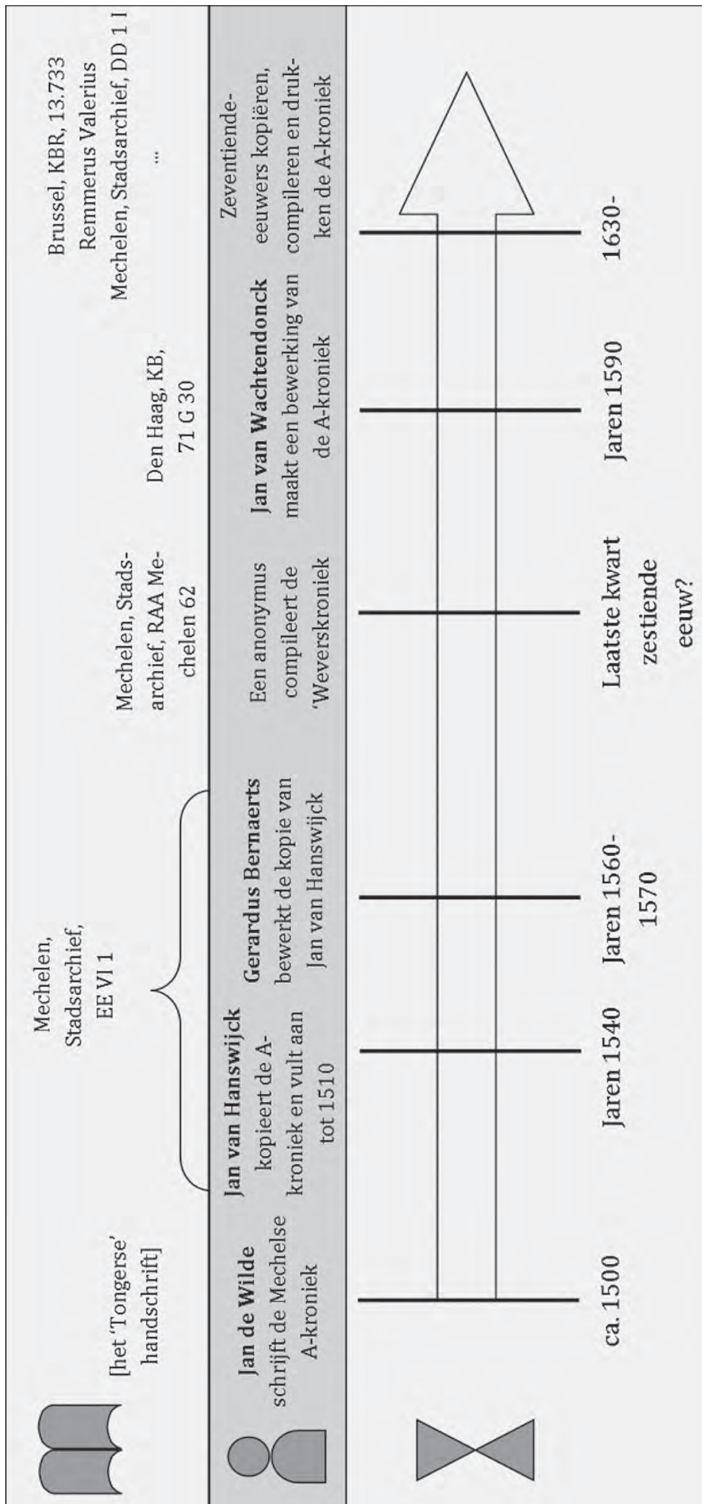
3.3.5	Datering	133
3.3.6	Bronnen	135
3.3.7	Een burgemeester schrijft geschiedenis	137
3.4	Een stem van onderuit? De ‘Weverskroniek’	139
3.4.1	Een convoluuthandschrift	139
3.4.2	De ‘Weverskroniek’	141
3.4.3	Historische context van het handschrift en de kroniek	142
4	De zeventiende en achttiende eeuw: verkenning in vogelvlicht	147
4.1	Een compilatie zonder nut? Handschrift EE VIII	148
4.2	De kroniek-Nieuwe Stijl? Hendrik van den Coelput	156
4.3	Verkaveling in almanakken. De kroniek op de drukpers	159
4.4	Drie tijdgenoten, drie werkwijzen, drie kronieken	162
5	Handschriftelijke variatie in de Mechelse stadskronieken	165
5.1	Stad tussen steden: Mechelen en de Brabantse bureu	165
5.1.1	Inleiding	165
5.1.2	De toekenning van de stapels in de Mechelse A-kroniek (1301)	173
5.1.3	Klagen bij de koning: de stapels weer naar Antwerpen (1309)	177
5.1.4	De stapels als pasmunt tijdens de Brabantse Successieoorlog (1356-1357)	179
5.1.5	Broedertwisten: de stapels tussen 1410 en 1413	192
5.1.6	Schermutselingen onder Filips de Goede: naar het Groot Stedenproces	200
5.1.7	Een gevecht bij Ruisbroek en een <i>liedeken</i>	207
5.1.8	Een Mechelse held: Stoffel van Berlaer	212
5.1.9	Het orgelpunt: opstand in Mechelen in 1467	223
5.1.10	Conclusies	228
5.2	Stad van stemmen: de kroniek(en) over interne twisten	232
5.2.1	Inleiding	232
5.2.2	Mechelen omsingeld (1301-1303)	233
5.2.3	Een oploop van de wevers in 1361	246
5.2.4	Commotie in Heffen (1467)	255
5.2.5	Conclusies	266
6	Conclusies uit de Mechelse casus	271
6.1	Functie en gebruikscontext van stadskronieken	271
6.2	Types vroegmodern auteurschap	280
6.3	Aanzet tot verder onderzoek	283
	Bibliografie	287
	Index	303

WOORD VOORAF

Goed vier jaar geleden, in november 2015, verdedigde ik het proefschrift dat aan de basis ligt van dit boek. Tijdens het onderzoek dat daaraan voorafging, tussen 2009 en 2015, kreeg ik van mijn onvervangbare promotoren, Frank Willaert en Hubert Meeus, telkens te horen: schrijf een echt boek, geen proefschrift. Toen ik na mijn verdediging met Uitgeverij Verloren in zee ging, zag het er naar uit dat dat proefschrift ook snel een echt boek zou worden. Mijn aandacht werd echter opgeslorpt door andere bezigheden, en het werk bleef liggen. Dat dit boek nu toch verschijnt, dank ik aan mijn oude promotoren, die met terloopse vragen en kwinkslagen bleven informeren naar de vorderingen, en aan mijn nieuwe Leidse werkcontext. Daar werd het boek op aanraden van Wim van Anrooij het allereerste doel in de marge van mijn NWO-Veni-project. De grootste dank verdient echter mijn vriendin Johanna, die toereerde dat ik in de zomer van 2019, in de aanloop naar een deugddoende vakantie waar we allebei naar uitkeken, dagelijks aan de computer gekluisterd zat.

In deze bewerkte versie van mijn proefschrift heb ik het betoog zo veel als mogelijk aangepast aan de suggesties en commentaren die ik tijdens de verdediging en in de periode daarna ontving. Ik wil de jury en andere betrokken lezers daar graag voor danken. Verder was het na vier jaar nodig om de secundaire literatuur die inmiddels over stedelijke geschiedschrijving verscheen, in het boek te verwerken. Dat is een heel werk geweest, maar ik prijs me gelukkig dat het onderzoek in dit veld de laatste jaren een nieuwe wending heeft genomen. Ik stel me in alle bescheidenheid graag voor dat mijn werk daar enigszins toe heeft bijgedragen, en hoop dat dit boek weer een ander steentje zal verleggen.

Antwerpen, 11 juli 2019

WIJZE VAN UITGEVEN

De citaten uit kroniekhandschriften zijn door de band genomen eerder kritisch dan diplomatisch weergegeven. Het gebruik van i, j, u, v en w is aangepast naar modern gebruik en afkortingen werden stilzwijgend opgelost. In de meeste gevallen is voor een vlotte lezing ook interpunctie ingevoegd waar die ontbrak (in andere gevallen is de contemporaine interpunctie overgenomen) en zijn hoofdletters aangebracht aan het begin van zinnen. Binnen de zin is ervoor geopteerd het hoofdlettergebruik uit de handschriften zo veel mogelijk over te nemen.

De uitgave van citaten uit handschrift Mechelen, RAA Mechelen 62 (de 'Weverskroniek') wijkt van deze regels enigszins af. Daar zijn de afkortingen veelal behouden omdat de vervaardiger van dit handschrift zeer ver ging in zijn afkortingen. Hij gebruikte niet enkel veelvoorkomende afkortingen zoals nasaalstrepen, maar gebruikte vaak een punt om hele woorden tot één letter af te korten. Omdat hij hierin vrij consequent is geweest is het niet altijd duidelijk welke schrijfwijze zijn voorkeur genoot, is de schrijfwijze uit het handschrift behouden. Waar de betekenis van een afkorting voor de niet-ingewijde lezer niet onmiddellijk duidelijk is, is tussen vierkante haken een suggestie gedaan. Ook elders wijzen vierkante haken op een ingreep van mijn kant. Zeker in het geval van de nota's van Gerardus Bernaerts dienen die haken vaak om aan te geven dat enkele woorden of een passage zeer slecht leesbaar is.

Voor de verwijzingen is zo veel mogelijk gebruik gemaakt van de aanwezige foliëring, ongeacht of die eigentijds dan wel later aangebracht is, en ongeacht of die fouten bevat. In het geval van het handschrift waarin de bewerking van Gerardus Bernaerts is bewaard (Mechelen, Stadsarchief, EE VI 1), heb ik gebruik gemaakt van een asterisk om te verwijzen naar een ingenaaid of ingevoegd stukje papier, en een aanvullend cijfer als tussen twee folio's meerdere stukjes waren ingelast. Hierbij moet wel de bedenking gemaakt worden dat bij het consulteren van het handschrift losse stukjes soms van plaats of van volgorde veranderen en er daarom enige marge kan zijn op deze aanduiding. Aangezien de papiertjes echter niet genummerd zijn is de hier gebruikte aanduiding de enige manier om specifiek te verwijzen.

In het algemeen is voor citaten uit de A-kroniek gebruik gemaakt van handschrift Brussel, KBR, 13.733, dat in het Tongerse Regulierenklooster Ter Nood Gods werd vervaardigd, en dat een versie van de A-kroniek bevat die vermoedelijk nauw aansluit bij de oorspronkelijke auteurstekst.

Afb. 1 'Wapendiploma van keizer Frederik III, met zegel, voor de stad Mechelen gegeven op 10 januari 1490. Vanaf dan voerde Mechelen de leus 'in trouwen vast' en het hartschild met de koninklijke adelaar. Mechelen, Stadsarchief, Inventarisnummer 60234 014. Regionale Beeldbank Mechelen, SME004001704.

1 DE CASUS: MECHELSE KRONIEKEN

1.1 Historische context

In het jaar 1493 begaf Bouwen van der Wijct, die in de Mechelse stadsrekeningen voorkomt als een schilder, stoffeerder, organisator van stedelijke feestelijkheden en een veelzijdig kunstenaar, zich met een aantal gezellen naar het hof van Margaretha van York aan de Veemarkt, vandaag de stadsschouwburg. Hij voerde voor de stad zowel doordeweekse als meer speciale klusjes uit, gaande van het schilderen van dakgoten en vensterluiken tot het aanbrengen van de Mechelse kleuren op kanonnen en emmers. Maar deze keer trok hij erop uit met een wel zeer ongewone opdracht: Bouwen werd betaald om aan het hof het *caetspel van hertoge philips* te schilderen (zie afb. 2).¹ Wat hij precies schilderde is onduidelijk: de vroege kaatsbanen hadden nauwelijks lijnen en de weinige overgeleverde afbeeldingen tonen een al bij al sobere inrichting.² Maar ook zonder die informatie geeft deze korte rekeningpost een zeldzame inkijk in het jongensleven dat de latere Filips de Schone aan het hof van zijn stiefgrootmoeder leidde. Samen met zijn zusje Margaretha, die later zelf aan de overkant van de straat zou residenten in het Hof van Savoye (het huidige gerechtsgebouw), groeide hij op onder de hoede van Margaretha van York, de weduwe van hun grootvader Karel de Stoute. Hun moeder, Maria van Bourgondië, was in 1482 tragisch om het leven gekomen bij een jachtongeval, en hun vader Maximiliaan had als Rooms-koning de handen vol met politieke en militaire aangelegenheden. De situatie in de Nederlanden was immers minder vredig dan het beeld van de lustig kaatsende Filips in de relatieve luwte van het Mechelse hof doet vermoeden. Na de dood van Karel de Stoute had Maria van Bourgondië de grootste moeite gehad om de orde te handhaven. Haar huwelijk met Maximiliaan, als zoon van de Duitse keizer een machtige partij, kon de ge-

1 Stadsarchief Mechelen, Stadsrekeningen, 1492-1493. In het Hof van Kamerijk zouden zich later de Mechelse jezuiten vestigen. Op een achttiende-eeuwse gravure (afgedrukt bij De Jonge 2005, p. 58) van het complex is nog duidelijk een kaatsbaan ('sphaeristerium' of sphaeristerium) te zien in de noordoostelijke hoek van het domein (zie afb. 2), maar het is onduidelijk of het daar was dat Bouwen van der Wijct in 1494 zijn schilderwerken uitvoerde (Regionale Beeldbank Mechelen, s.v. SME001003702, gravure R. Blockhuysse 1734). Dit gedeelte van het complex werd gesloopt en heraangelegd in 1773.

2 Het *caetspel* was waarschijnlijk hetzelfde als *jeu de paume*, een vroege vorm van tennis. De Bondt 1999 beschrijft vroege voorbeelden van gelijkaardige infrastructuur aan Italiaanse hoven. Het Bourgondische hof had een traditie in het *caetspel* of *jeu de paume*. In het Brugse Prinsenhof werd al onder Filips de Goede in 1455-1556 een kaatsbaan aangelegd en de hofjurist Jan van den Berghe schreef in 1431 een allegorische tekst over het kaatsspel, *Dat caetspel ghemoraliseert*. Zie De Bondt 1999, p. 99 en p. 117, n. 3. Anthonis de Roovere wijdde enige verzen aan het spel in een gedicht getiteld *Gheestelijck den bal te slane* (Gillmeister 1998, p. 81-82). Of de kaatsbaan in het Mechelse hof inderdaad tot in de achttiende eeuw bleef bestaan, is onduidelijk.

moederen niet helemaal bedaren. Toen Maria stierf en Maximiliaan het regentschap over de minderjarige Filips naar zich toe trok, brak in de Nederlanden openlijke rebellie uit. De Nederlanden die Filips maar een jaar na het schilderen van zijn kaatsbaan onder zijn hoede zou krijgen, kwamen nog maar net, en niet ongehavend, uit zowat tien jaar van interne twisten waarbij met name de Vlaamse steden, maar ook Brussel en Leuven, het gezag van Maximiliaan niet erkenden en in opstand kwamen.³ Mechelen behoorde, samen met Antwerpen, tot de weinige steden die het regentschap van Maximiliaan van het begin af aan zonder meer erkenden. Mechelen had als residentiestad van Margaretha van York natuurlijk niet veel alternatieven, maar had met zijn trouwe houding ook andere ambities. Het Parlement dat Karel de Stoute in 1473 aan de Dijlestad had toegewezen, was in 1477 onder druk van de Staten ontbonden, als deel van het Groot Privilegie. Hoewel zeker de rechtspraak in de chaotische jaren na 1477 nog grotendeels vanuit Mechelen bleef gebeuren, was de rol van het Parlement in theorie uitgespeeld.⁴ Voor Mechelen bood een trouwe houding de beste kans om, wanneer de wapens uiteindelijk zouden zwijgen, opnieuw als bestuurlijke hoofdstad te worden erkend. Welbeschouwd was de Mechelse keuze een politieke gok: evengoed kon de machtsbalans in de Nederlanden doorslaan in de richting van de opstandige steden. Nochtans had Maximiliaan als stok achter de deur altijd nog zijn vader Frederik III, die als Rooms-keizer op relatief korte tijd grote legers op de been kon brengen. Inderdaad is Frederik op het hoogtepunt van het opvolgingsconflict in de Nederlanden met een leger van Duitse voetknechten westwaarts getrokken, wat er mee voor heeft gezorgd dat het conflict uiteindelijk in het voordeel van Maximiliaan werd beslecht. Vanuit een Mechels standpunt is het interessant dat de Rooms-keizer aan de stad in 1490 een fraaie oorkonde verleende waarin hij Mechelen beloofde voor de trouw die de stad tijdens het regentschap aan zijn zoon had betoond. Mechelen voerde vanaf dit moment en tot op vandaag de Rooms-koninklijke adelaar als hartschild, en hanteerde de leus 'In trouwen vast', ten teken dat de stad onverminderd aan de zijde van de regent had gestaan in moeilijke tijden (zie afb. 1).⁵

Dat de schilderwerken van Bouwen van der Wijck genoteerd staan in de stadsrekeningen, is dan ook veelzeggend voor de koers die het stadsbestuur voer in het woelige laatste kwart van de vijftiende eeuw. Uit deze en vele andere posten blijkt immers dat Mechelen kosten noch moeite spaarde om het de prinselijke familie in haar hof naar de zin te maken.⁶ Bij uitbreiding gold de welwillende houding ten opzichte van het Bourgondische centrale gezag ook voor een brede schare van Bourgondische diplomaten, juristen en intellectuelen, die tijdens en na de tijdelijke vestiging van het Parlement in Mechelen (1473-1477) hun intrek in de Dijlestad hadden genomen.⁷ Verspreid over de stad verrezen in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw grote hoven van vooraanstaande Bourgondische edellieden en intellectuelen die betrokken waren

3 Zie onder meer Haemers 2009a (voor de periode onder Maria van Bourgondië) en Haemers 2009b (voor de Vlaamse Opstand tegen Maximiliaan).

4 Over de blijvende activiteiten van het Parlement na 1477, zie o.m. Prevenier 2005, p. 32 en vgl. Maes 2009.

5 Specifiek hierover handelt Goovaerts 1893.

6 De Jonge 2005, p. 57 e.v. geeft talloze indicaties van de stedelijke investeringen in de hoven van Margaretha van York en Margaretha van Oostenrijk. In tegenstelling tot wat Prevenier (2005, p. 35), beweert, werd het Hof van Kamerijk, waar Margaretha van York hof hield, aangekocht door de stad, en niet door de hertogin zelf (De Jonge 2005, p. 57).

7 Vermogende inwijkelingen kregen volgens Prevenier (2005, p. 36), 'premies voor aankoop of nieuwbouw van woningen'.

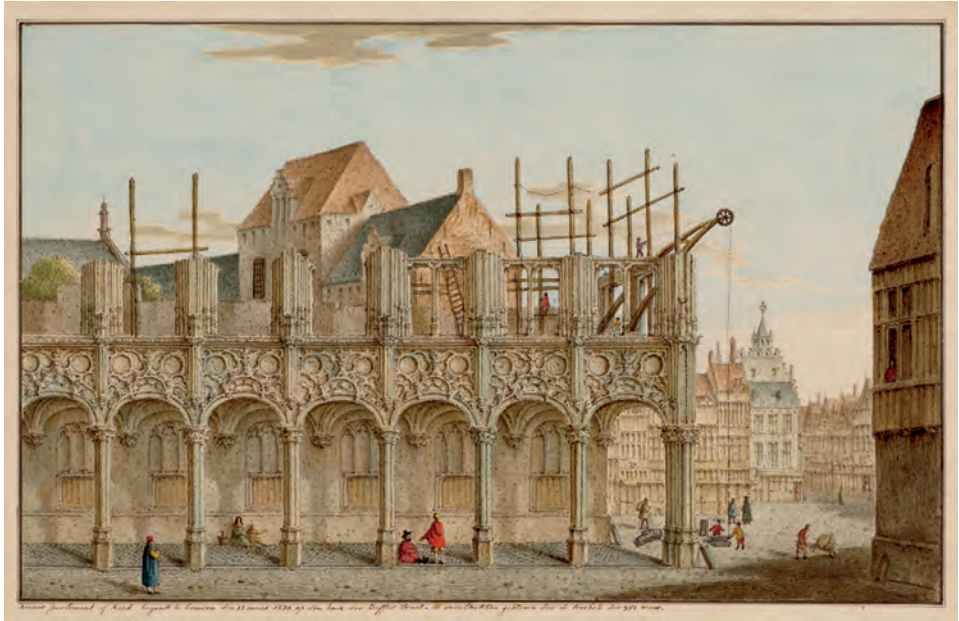
Afb. 2 R. Blockhuysen, kopergravure, 1734. Het Jezuietenklooster, -kerk en -college, voordien het Hof van Margareta van York, later o.a. als kunstacademie en stadsschouwburg in gebruik. Onder letter L is het sphaesterium of balplein te zien, misschien op dezelfde locatie als waar Bouwen vander Wijck werkte. Mechelen, Stadsarchief, Iconografie, B 6547. Regionale Beeldbank Mechelen, SME001003702.

bij het bestuur.⁸ De Mechelse straten waren vol timmerlieden, metselaars en dakdekkers; voermannen met bouwmaterialen kwamen af en aan. Bouwen van der Wijck behoorde als schilder tot de brede waaier aan ambachtslieden die in deze periode goed hun kost verdienen aan de luxueuze smaak van de Bourgondische elite.⁹ Ook de stad zelf liet zich in deze bouwwoede niet onbetuigd. Na de herhaaldelijke organisatie van een grote Jubelaflaat in Mechelen in de jaren 1450 en 1460, stonden zowat alle zeven Mechelse kerken in de steigers voor uitbreidings- of verfraaiingswerken.¹⁰ De belangrijkste was uiteraard de Sint-Romboutskerk, waar niet alleen het koor gevoelig werd uitgebreid, maar ook de grote toren gestaag hoger en hoger naar de hemel reikte. Vanaf 1503, toen Filips de Schone de centrale instellingen van de Bourgondische Nederlanden definitief aan Mechelen toewees, begonnen bovendien de werken aan een groot paleis

⁸ Vandaag telt Mechelen nog enkele van deze stadspaleizen uit de vroege zestiende eeuw, waarvan het Hof van Busleyden en het Hof van Hoogstraten de bekendste zijn. Zie Eichberger 2013.

⁹ Prevenier (2005) wijst erop dat de luxenijverheid op korte termijn kon worden uitgebouwd omdat er in Mechelen al goede fundamenten voor aanwezig waren. Aan de hoven van Margaretha van York en Margaretha van Oostenrijk (samen 1477-1530) kwamen niet enkel buitenlandse kunstenaars, maar vonden ook Mechelaars emplooi.

¹⁰ Brussel, KBR, hs. 13.733, f. 63v, en vgl. de bijdragen per kerk in Installé (red.) 1997.

Afb. 3. J.B. De Noter, pentekening en aquarel, vroege 19de eeuw. Zicht op het paleis voor de Grote Raad in aanbouw, tussen 1530 en 1547. De bouw werd stopgezet en in het paleis-in-aanbouw werden woningen geïntegreerd. Mechelen, Stadsarchief, Verzameling Schoeffler, 339. Regionale Beeldbank Mechelen, SME001001556.

voor de Grote Raad, op de hoek van de Grote Markt en de Bafferstraat (zie afb. 3). Karel de Stoutes Parlement had vergaderd in het veel oudere Schepenhuis, terwijl de schepenen de wijk namen naar het huis Den Beyaert. Nu het er met de hervestiging meer en meer naar uitzag dat Mechelen definitief onderdak zou bieden aan de Bourgondisch-Habsburgse centrale instellingen, wilde men een nieuw luisterrijk gebouw optrekken dat gepaste allure kon verlenen aan het centrale gezag. De stedelijke werkzaamheden, zowel aan het paleis als aan de Romboutstoren, werden allengs gestaakt, geplaagd door geldgebrek en de moeilijke tijden, maar deze minder feestelijke afloop was omstreeks 1500 nog allerminst in zicht. Op dat moment timmerde Mechelen (letterlijk) aan de weg met het doel een kleine, maar toch weelderige en moderne bestuurlijke hoofdstad van de Nederlanden te worden.

Als we ons met enige welwillendheid voorstellen dat de intellectuelen, diplomaten en edellieden die uit alle hoeken van de Bourgondische landen in Mechelen toestroomden, graag iets wilden weten over de geschiedenis van hun nieuwe thuisstad, stond hen welbeschouwd niets anders te doen dan disparate gegevens over Mechelen te verzamelen in Brabantse en andere regionale kronieken. Een geschiedenis specifiek gewijd aan de stad was niet voorhanden. Daarbij komt dat het beeld van Mechelen dat geïnteresseerde laatvijftiende-eeuwers in de Brabantse historiografie zouden hebben aangetroffen, bepaald niet rooskleurig was voor hun nieuwe thuisstad. Bij Brabantse kroniekschrijvers stond Mechelen te boek als het eeuwige buitenbeentje en in hun teksten moest de Dijlestad het vaak ontgelden. Mechelen vormde een onafhankelijke enclave in het hertogdom Brabant, die slechts bij uitzondering en gedurende korte pe-